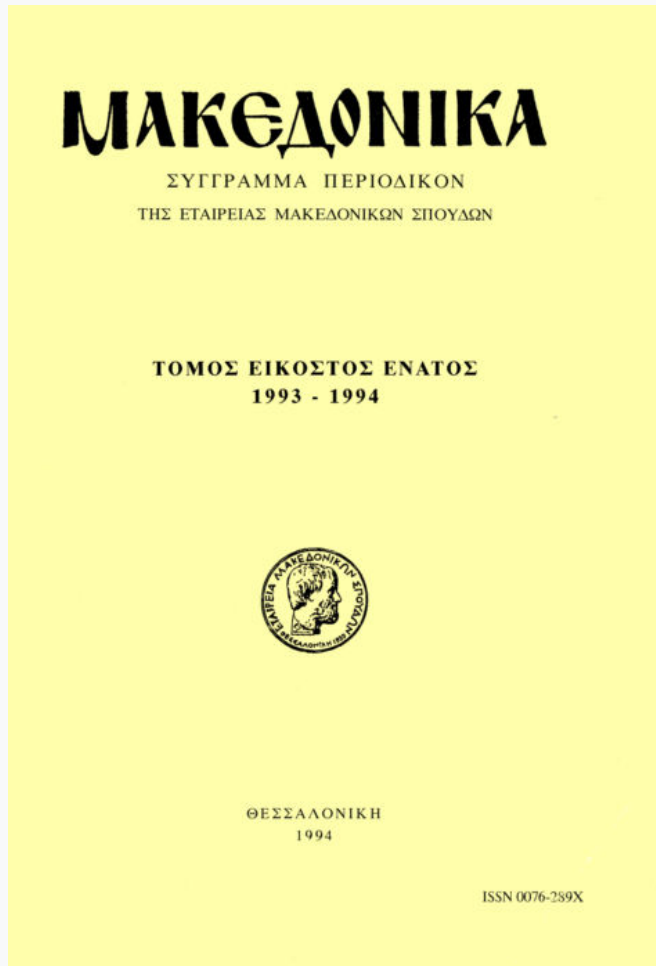

Μακεδονικά

Vol 29, No 1 (1994)

Ιστορικές καταγραφές της πριγκίπισσας Dora d' Istria στα 1863 για τη Μακεδονία και την επανάσταση της στα 1821

Αποστ. Ε. Βακαλόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.187](https://doi.org/10.12681/makedonika.187)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Βακαλόπουλος Α. Ε. (1994). Ιστορικές καταγραφές της πριγκίπισσας Dora d' Istria στα 1863 για τη Μακεδονία και την επανάσταση της στα 1821. *Μακεδονικά*, 29(1), 1-15. <https://doi.org/10.12681/makedonika.187>

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑΣ DORA D'ISTRIA ΣΤΑ 1863 ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ 1821

1. Σέ παλαιότερη μελέτη μου «Νέα Ιστορικά στοιχεία για τις επαναστάσεις του 1821 και 1854 στη Μακεδονία», *ΕΕΦΣΠΘ* 1 (1956) 63-103 μιλώντας για τό δίτομο περιηγητικό έργο του άξιωματικού Β. Νικολαΐδη, *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire de voyages dans les provinces ottomanes avec cartes détaillées*, Paris 1859, τ. 1-2, από τό όποιο είχα άντλήσει όρισμένες πληροφορίες συλλεγμένες από τή νωπή άκόμη προφορική παράδοση για τήν Έπανάσταση του 1821 στη Μακεδονία, έγραψα (τ. 1, σ. 589, 596) ότι οί είδήσεις αυτές, γραμμένες άρκετά χρόνια μετά τά γεγονότα, δέν είναι βέβαια άπόλυτα άκριβείς, αλλά ύστερ' από τήν άσκηση άυστηρής κριτικής μποροϋν νά προσφέρουν στόν μελετητή τής Ιστορίας και τής Λαογραφίας όρισμένα συμπληρωματικά στοιχεία για τήν καλύτερη γνώση του τόπου και τών άνθρώπων κατά τήν έποχή εκείνη.

Στήν ίδια άκριβώς γνώμη κατέληξα διαβάζοντας τά όσα σχετικά —έστω και λίγα— γράφει από άκούσματα για τή Μακεδονία, πού δέν είχε τήν εύκαιρία και τή δυνατότητα ίσως νά τήν έπισκεφθεί, στό σχεδόν σύγχρονο μέ του Νικολαΐδη βιβλίο η Ρουμανίδα πριγκίπισσα Dora d'Istria στό έργο της *Excursions en Roumélie et en Morée*, Paris 1863, τ. 1, σ. 218-250.

Η προικισμένη μέ πολλά πνευματικά χαρίσματα, γνωστή στους φιλολογικούς κύκλους τής Εϋρώπης μέ τό ψευδώνυμο Dora d'Istria, πριγκίπισσα Έλένη Γκίκα Κολτσώφ Μασάλσκη (1828-1868), άνεψιά του ήγεμόνα τής Βλαχίας Άλεξάνδρου Γκίκα (1834-1842), έλαβε εύρεια μόρφωση στήν αϋλή του¹ κατά βάση έλληνοκεντρική, μέ δάσκαλο τόν όνομαστό Έλληνα λόγιο Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, ό όποιος και θα επέδρασε άσφαλώς πολύ στήν ανάπτυξη σ' εκείνη θερμών φιλελληνικών αισθημάτων, πού διαποτίζουν τά έθνοϊστορικά βιβλία της, τά δημοσιευμένα μετά τή συμπλήρωση των σπουδών της στή Δυτική Εϋρώπη.

Στά φιλελληνικά της αισθήματα και στόν θαυμασμό της για τήν Έλληνική Έπανάσταση του 1821 όφείλεται και ή μεγάλη έπιθυμία της νά έπισκεφθεί και νά γνωρίσει από κοντά τή χώρα και τούς απογόνους τών άρχαίων

1. Για τήν άκτινοβολία τής ελληνικής παιδείας και του πολιτισμού στη Βλαχία και Μολδαβία πριν από τήν Έπανάσταση του 1821 βλ. Άποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, Άθήνα 1973, τ. 4, σ. 247 κ.έ., ιδίως σσ. 276-280.

Ἑλλήνων, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίστηκαν καί πάλι στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας μέ τίτλους ἥρώων, μέ φιλοδοξίες ν' ἀνανεώσουν τόν πολιτισμό τους, νά διαφεύσουν ἔτσι τῆ δυσμενῆ γιά τήν καταγωγή τους θεωρία τοῦ Fallmerayer, νά ἐκμηδενίσουν τους εἰρωνικούς ὑπαινιγμούς τοῦ About τοῦς διάχυτους στό βιβλίο του *La Grèce contemporaine* καί ν' ἀντικρούσουν φιλοτουρκικούς ἰσχυρισμούς στά ἔργα *Histoire de Turquie* του Lavallée, *La Turquie contemporaine* του Holland καί σέ ἄλλα ἀκόμη δημοσιεύματα πού τυπώθηκαν μετά τήν ἔκρηξη τοῦ Κρμαϊκοῦ πολέμου (1854-1856) στή Γαλλία καί Ἀγγλία. Ὅπως ἡ ἴδια γράφει στόν πρόλογο τοῦ δίτομου βιβλίου της, «μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 — αὐτή τοῦ 1789 τῆς Ἀνατολῆς— ἡ Ἑλλάδα δέν ἔπαψε ν' ἀπασχολεῖ τήν προσοχή τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ἀλλά ἀπό ἐκείνη τήν ἐποχή μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει στόν τύπο της δύο τάσεις παραπολύ διαφορετικές. Οἱ μέν, ὅπως ὁ Γάλλος Rouquennille, χαιρέτιζαν μέ ἐνθουσιασμό τήν ἀναγέννηση τῆς πατρίδας τοῦ Σωκράτη καί τοῦ Πλάτωνα καί τῆς προφητεῦαν πῶς εὐτυχισμένη μοῖρα. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Τυρολέξος Fallmerayer, ἀμφισβητοῦσαν συστηματικά τοῦς τίτλους πού πρόβαλλε γιά νά τή συμπαθεῖ ὁ πολιτισμένος κόσμος καί προσπαθοῦσαν, μέ ὅλα τά μέσα πού διέθεταν, νά τήν κάνουν μισητή καί γελοία στά μάτια τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Ὁ πόλεμος τῆς Κρμαϊας αὐξήσε φυσικά τόν ἀριθμό τῶν ἐχθρῶν πού εἶχαν ἦδη οἱ Ἕλληνες στή Δύση» (σ. I).

2. Ὁ σκοπός τοῦ ταξιδιοῦ τῆς Dora d'Istria στήν Ἑλλάδα ἦταν νά μελετήσει ἐπιτόπου τά διάφορα ἱστοριογραφικά προβλήματα πού παρουσίαζε καί ὄχι νά κάνει θεωρίες. «Ἐμψυχωμένη ἀπό ζωνορή ἐπιθυμία, γράφει, νά εἶμαι ἀμερόληπτη, ἄκουσα τοῦς ἀνθρώπους ὄλων τῶν μεριδῶν, μελέτησα ὄλες τίς τάξεις καί ρώτησα μέ τήν ἴδια φροντίδα τόσο τοῦς γιδοβοσκούς τοῦ Παρνασσοῦ καί τοῦς βοσκούς τῆς Ἀρκαδίας, ὅσο καί τοῦς Φαναριώτες, τοῦς καθηγητές καί τοῦς θεολόγους τῆς Ἀθήνας. Ἐχω πάρει μαζί μου ἀναμφίβολα μιὰ ἐντύπωση εὐνοϊκή γιά τήν Ἑλλάδα, ἀλλά νομίζω ὅτι μπορῶ νά πῶ ὅτι γιά τή μαρτυρία μου δέν χρησιμοποίησα κανένα τέχνασμα μέ σκοπό νά κάνω τοῦς ἀναγνώστες μου νά συμφωνήσουν μαζί μου» (σ. XI).

Ἄς σημειθεῖ ὅτι αὐτή τήν περιήγησή της αὐτή, πού κράτησε δύο μῆνες, ἀπό τίς 6/18 Ἰουλίου 1860 κ.έ., συνόδός της καί οὐσιαστικά ἀρχηγός τῆς ὁμάδας, πού κατεύθυνε τό δρομολόγιό της, πρέπει νά ἦταν, ὅπως θ' ἀποδείξω παρακάτω, ὁ ἴδιος ὁ παλιός της δάσκαλος Γ. Γ. Παπαδόπουλος, καθηγητής τότε τῶν Καλῶν Τεχνῶν καί μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (τ. 1 σ. 4). Ἡ παρουσία του θά διευκόλυνε πολύ βέβαια, ἀπό ἱστορική καί λαογραφική ἄποψη, τήν πριγκίπισσα ὄχι μόνο κατά τήν ἐπίσκεψη καί διερεύνηση τῶν τόπων, μέσα ἀπό τοῦς ὁποίους θά περνοῦσαν, ἀλλά καί κατά τήν ἀμεση ἐπικοινωνία της μέ τοῦς χωρικούς καί τά προβλήματά τους. Ἀπό τά παραπάνω

φαίνεται ότι οι σχέσεις του παλιού δασκάλου με την εκλεκτή του μαθήτριά, καθώς και η άλληλεκτίμησή τους, ποτέ δεν διακόπηκαν, όπως θα φανεί από τα στοιχεία που θα μνημονεύσω άμέσως παρακάτω.

Μετά την περιγραφή του ταξιδιού της στην Πελοπόννησο, ύστερ' από όρισμένες παρατηρήσεις της για την ιδιουσυστασία του Κορινθιακού κόλπου και για τις χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών, ή προσοχή της στρέφεται προς τους συνταξιδιώτες και προπάντων σ' ένα «παλληκάρι» που είχε σκοπό να περάσει στη Μακεδονία. Τότε κάποιος άλλος από τους συντρόφους της, καταγόμενος από τη Μακεδονία, με πολλή ευγένεια, όπως γράφει, προθυμοποιήθηκε να της δώσει «ένδιαφέρουσες πληροφορίες» για την Έλληνική Έπανάσταση του 1821, για ένα γεγονός, του οποίου ή ανάμνηση συντηρεί τα πατριωτικά αισθήματα των Ελλήνων και τό όποιο ή ίδια θέλησε να τό ξαναζωντανέψει. Αυτές ακριβώς τίς καταγραφές της, όσες μου φαίνονται αξιόλογες να σταχυολογηθούν, επιθυμώ να παραθέσω με την πρόθεση να διασώσω, κοντά στα τόσα άλλα γνωστά ιστορικά στοιχεία, και τά νέα, τά αξιόπιστα βέβαια, που συνέλεξε ή Dora d'Istria.

Άλλά πριν προχωρήσω στην ανάπτυξη του θέματός μου, είναι ανάγκη να διευκρινίσω την ταυτότητα του μη κατονομαζόμενου παραπάνω συντρόφου της από τη Μακεδονία, που με «ευγένεια της έδωσε ενδιαφέρουσες πληροφορίες» για την Έπανάσταση του '21 στη χώρα αυτή. Καί αυτός, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι άλλος από τον παλιό της δάσκαλο και σύντροφό της στο ταξίδι Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλο, γεννημένο στη Θεσσαλονίκη τό 1819, ό όποιος δεν θέλησε να γραφεί τό όνομά του για λόγους προσωπικούς, που θα είχαν ίσως σχέση και με την εθνική του δραστηριότητα στην ελεύθερη Ελλάδα. Άς σημειωθεί έδώ ότι, σύμφωνα με τη βιογραφία του, τη γραμμένη στη Μεγ. Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, τ. ΙΘ', από τον ιστοριοδίφη Δ. Π. Πασχάλη, κατά τίς σφαγές και άλλες τραγικές σκηνές που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη μεταξύ Μαΐου-Σεπτεμβρίου 1821, ό πατέρας του Γρηγ. Παπαδόπουλου βρήκε τον θάνατο, ενώ ή μητέρα με τον ίδιο, ανήλικο τότε γιό της, κατέφυγε σε κάποιον θείο στην Αίγυπτο, όπου και έμειναν ως τά 1829, όποτε και έγκαταστάθηκαν στην ελευθερωμένη πιά Ελλάδα, στην Έρμούπολη της Σύρου. Σέ ηλικία 16 χρονών, μετά τίς γυμνασιακές του σπουδές εκεί, στάλθηκε από τον θείο του για ιατρικές σπουδές στο Παρίσι, αλλά δεν αισθανόταν κλίση προς αυτές, παρά μόνο προς τη φιλολογία. Άπ' εκεί τον προσέλαβε ως ιδιαίτερο γραμματέα ό ηγεμόνας της Βλαχίας Άλέξ. Γκίκας, ό όποιος τό 1848 τον διόρισε καθηγητή στο λύκειο του Άγ. Σάββα στο Βουκουρέστι και ταυτόχρονα δάσκαλο της άνεψιάς του Έλένης. Άκολουθώντας έπειτα τον ηγεμόνα, μετά την πτώση του, στη Γερμανία έμεινε εκεί μερικά χρόνια και κατόπιν σταδιοδρόμησε στην Ελλάδα ως καθηγητής. Τό 1870 ως τμηματάρχης στο ύπουργείο έξωτερικών στάλθηκε στη Μακεδονία, για να όργανώσει

τά ἑλληνικά προξενεῖα καί σχολεῖα τῆς Μακεδονίας καί Θράκης, ἀλλὰ σὴν 1873 ἀρρώστησε καί πέθανε στή γενέτειρά του Θεσσαλονίκη, δηλητηριασμένος, ἴσως, ὅπως διαδόθηκε, ἀπό πανσλαβιστές.

3. Ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος δέν χάνει τήν ἐπαφή του μέ τήν ἄλλοτε μαθητριά του, ἡ ὁποία μετά τή συμπλήρωση τῶν σπουδῶν τῆς στή Δυτ. Εὐρώπῃ, ἀναπτύσσει ἐξαιρετική φιλολογική δραστηριότητα, ὥστε νά γίνει εὐρύτερα γνωστή σ' αὐτήν μέ τά ἀλλεπάλληλα θρησκευτικοκοινωνικοῦ κυρίως περιεχομένου ἔργα που δημοσιεύει. Ἀπ' αὐτά ξεχωρίζει ὁ δάσκαλός τῆς τό τετράτομο *La Suisse allemande et l'ascension du Moench*, Paris 1856, πού μεταφράστηκε σέ πολλές εὐρωπαϊκές γλώσσες καί σ' αὐτόν, ὕστερ' ἀπό μερικά χρόνια, ἀφιερώνει, μέ δισέλιδη προσφώνηση τήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου τῆς *Les femmes en Orient*, Zürich 1860, πού τό ἐκδίδει τό ἐπόμενο ἔτος στήν Ἀθήνα ὁ Χρῆστος Α. Δούκας. Καί ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, συγκινημένος καί ἀπό τήν πρόσφατη ἀνανεωμένη διήμελη συντροφιά τῆς κατά τήν περιήγησή τους στήν Πελοπόννησο καί στή Ρούμελη, τῆς ἀφιερώνει καί αὐτός 14 μεγάλες σελίδες, βιβλιοκρισίες καί βιογραφίες μαζί, στό περιοδικό *Πανδώρα* 15 (1864-1865) 113-127, μέ τίς ὁποῖες κάνει εὐρύτερα γνωστό στό ἑλληνικό κοινό ὄχι μόνο τό δίτομο ἔργο τῆς *Excursions en Roumélie et en Morée*, ἀλλά δίνει καί πλῆθος πληροφορίες γιά τά ἄλλα ἔργα τῆς καί γιά τή ζωή τῆς.

Εἰδικά γιά τίς χαρακτηριστικές ἀρχές πού κυριάρχησαν στόν νοῦ τῆς Δώρας κατά τήν περιήγησή τῆς στή Ρούμελη καί στήν Πελοπόννησο γράφει ὁ Παπαδόπουλος τά παρακάτω στίς σελίδες 114-115, τά ὁποῖα ἀξίζει νά τά παραθέσουμε αὐτολεξεῖ, γιά νά κρίνουμε τή βαθιά ἐκτίμησή του γιά τό ἔργο τῆς:

«Ἡ περιγικήσιμα Μασσάλακη, εἰλικρινῶς καί θερμῶς τήν Ἑλλάδα ἀγαπῶσα, ἦλθεν ἐνταῦθα τῇ 12 Μαΐου 1860, ὅπως ἐκπληρώσῃ παλαιόν τινα καί ἐγκάρδιον πόθον αὐτῆς· διότι ἡ Ἑλλάς εἶναι οὐ μόνον γῆ τῶν πατέρων αὐτῆς καί πνευματικῆ μητρόπολις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἣν πάντα τά ἐκλεκτά πνεύματα μετ' ἀγάπης καί σεβασμοῦ προσερχόμενα ἐπιζητοῦσι τὰς ἀναμνήσεις τοῦ παρελθόντος καί τὰς ἐλπίδας τοῦ μέλλοντος· ἀλλ' εἶναι πρὸς τούτους καί τό μέγα τῶν ἀγώνων τῆς Δώρας στάδιον· διότι ὁ ἑλληνισμός καί ἡ ὀρθοδοξία εἶναι τά δύο ζωτικώτατα τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀνατολικοῦ βίου στοιχεῖα, καθ' ὧν δεινῶς οἱ πολέμοι ἡμῖν ἀντιστρατεύονται. Διατρίψασα δέ ἐν Ἀθήναις μέχρι τῆς 6 Ἰουλίου ἐπεσκέφθη τήν Ἀττικὴν, τήν Βοιωτίαν, τήν Φωκίδα, τήν Αἰτωλίαν, τήν Ἀχαΐαν, τήν Ἀρκαδίαν, τήν Λακωνίαν καί τήν Ἀργολίδα, συντελέσασα τήν ἐπίπονον ταύτην περιήγησιν εἰς δύο περὶτου μῆνας. Ἀλλὰ κατά τό διάστημα τοῦτο μηδὲν διατρίβουσα ἐν ταῖς πόλεσι καί μετὰ θαυμαστῆς ὄντως καρτερίας παντοειδεῖς ὑφισταμένη μό-

χθους, διά μέσου καταπληκτικῶν πολλακίς δυστοπιῶν, ἐπεσκέπτετο πᾶν ὄ,τι ἔκρινεν ἄξιον τῆς προσοχῆς αὐτῆς, πρὸ πάντων μετὰ τοῦ λαοῦ συγκοινωνοῦσα, εἰσερχομένη εἰς τὴν καλύβην τοῦ χωρικοῦ καὶ ἐξ οἰκείας ἀντιλήψεως τὰ κατ' αὐτὸν μανθάνουσα· ἀνευρίσκουσα τὰ λείψανα τοῦ ἀγῶνος καὶ παρ' αὐτοῦ πολλὰ αὐτοῦ ἐπεισόδια ἀποθησαυρίζουσα· ἀνερχομένη εἰς ἀποκρήμους ἄκρας, ὅπως θαυμάση καλὸν τι τοπίον, ἢ ὅπως εἰσδύσῃ εἰς τὰ καταγῶγια τῆς θρησκείας ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ, ἢ συνίδῃ τὸν μοναχόν, οὗ τὸ πνεῦμα κατακρίνει, ἐν αὐτοῖς τοῖς χαρακώμασιν αὐτοῦ. Εὐλόγως λοιπὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἐν τῇ Δύσει περὶ Ἑλλάδος γραψάντων ἠδυνήθη νὰ ἐξευρενησῇ ὅσα καὶ ὅπως ἡ Δώρα. Πρὸς τούτοις δὲ ὀξυτάτη κατὰ τὴν ἀντίληψιν οὕσα, ἑταστικωτάτη κατὰ τὴν παρατήρησιν καὶ βαθυτάτη κατὰ τὴν κρίσιν, εὗρε τὸ μυστήριον πλεῖστα ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ νὰ μάθῃ, πολλὰ μὲν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ἐν τῇ ζῶσῃ φύσει σπουδάζουσα, πολλὰ δὲ καὶ τῆς νεωτέρας βέλτιον ἐμβλέπουσα ἢ ἡμεῖς αὐτοί, ὡς ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν συνήθειαν, ἢ οἱ ξένοι, ὡς ἐστερημένοι τῶν ἀναγκαίων γνώσεων περὶ τῶν ἡμετέρων ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῆς γλώσσης, πρὸ πάντων δὲ ἐστερημένοι τῆς μεταξὺ λαοῦ καὶ συγγραφῆς συμπαθείας δι' ἧς μόνης δύναται ὁ περιηρούμενος νὰ εἰσδύσῃ εἰς αὐτὸ τὸ βάθος τῶν ἀντικειμένων τῆς παρατηρήσεως αὐτοῦ, οὐχὶ μόνον τὴν ἐθνολογικὴν ἡμῶν οὐσίαν συνείδεν ἡ Δώρα καὶ τὴν ἠθικὴν, κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν κατάστασιν ἔγνω, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν διοικητικὸν μηχανισμόν συνέλαβεν ἐπ' αὐτοφῶρῳ ὁσάκις ἡ κακῶς προσημοῦζετο, ἢ ἐκ κακοβουλίας προσέκοιτο. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἄπορον, ἂν προεῖπε μετὰ τσαυτῆς ἀσφαλείας τὴν τότε παρ' ἡμῖν ἐπιχειρημένη μεταβολὴν τῶν καθεστώτων.

Ἐνεκα τῶν πλεονεκτημάτων τούτων οἱ ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρῶπῃ ὑπεδέξαντο τὸ πόνημα τοῦτο μετ' εὐφημιῶν· ὅθεν καὶ αὐτὴ ἡ ἐπίσημος τῆς Γαλλίας ἐφημερὶς *Moniteur* ἰκανὰ περὶ αὐτοῦ ἔγραψεν· ἡ γερμανικὴ ἐπιθεώρησις (*Revue Germanique*) παραβάλλει τὸ πόνημα τοῦτο τῆς Δώρας πρὸς τὸ τοῦ περικλεοῦς φιλέλληνος Θεωροῦ περὶ Ἑλλάδος·...

... Ἄλλὰ μακρὸν ἤθελεν ἀποβῆ, ἂν ἀνεφέρομεν τὰ κυριώτατα τῶν ὄσων ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρῶπῃ σοφοὶ ἄνδρες ἔγραψαν περὶ τοῦ προκειμένου βιβλίου· διότι, πλὴν τοῦ γαλλικοῦ, καὶ ὁ γερμανικὸς καὶ ὁ ἰταλικὸς τύπος πολλακίς καὶ πολλαχῶς τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου ἐκοινοποίησαν.

Παρ' ἡμῖν δέ, ἂν καὶ ὁμαλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων δυσκόλως γίνονται καὶ διαδίδονται σπουδαῖα βιβλία, εὐχόμεθα νὰ ἴδωμεν ταχέως μεταφραζόμενον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. Ἐπειδὴ ὁμως ἄχρι τοῦδε οὐδὲ σημειώσιν τινα ὅπως οὖν περιεκτικὴν καὶ ἀκριβῆ περὶ αὐτοῦ ἀνέγνωμεν, ἐνταῦθα νομίζομεν, ὅτι ἐκπληροῦμεν ἔθνηκόν τι καθήκον γράφοντες βραχεὰ τινα περὶ τῶν ἐν αὐτῷ.

Διὰ ταῦτα δικαίαν εὐγνωμοσύνην ὀφείλομεν τῇ Δώρᾳ, ἥτις ἀνθ' ἡμῶν τὸν καλὸν ἀγῶνα ὑπέρ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ χριστιανῶν

ἀγωνίζεται· διότι ἡ φωνὴ αὐτῆς, ὡς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἐκπεμπομένη καὶ προσφιλῆς καὶ οἰκεία οὕσα τῇ Δύσει, εἶναι ἡμῖν μάλιστα λίαν συντελεστικὴ καὶ ἀγαθοποιός».

4. Ὁ παλιὸς Μακεδόνας καθηγητὴς τῆς Δώρας, ὁ Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος, καθὼς καὶ ἄλλοι πού γνώρισε κατὰ τὴν περιήγησή της εἶναι ἀσφαλῶς ἐκείνοι πού τῆς κίνησαν τό ἐνδιαφέρον νά δώσει στό βιβλίον της πληροφορίες καὶ γιὰ τὴ σκλαβωμένη τότε Μακεδονία (εἶναι φανερό ὅτι δέν τὴν ἐπισκέφθηκε ἡ ἴδια), εἰδικά γιὰ τὴ Δυτικὴ καὶ μέρος τῆς Κεντρικῆς, γιὰ τὴ Νάουσα². Ἀνατρέπει στό μακρινὸ παρελθόν τῆς περιοχῆς, στά βυζαντινὰ χρόνια, ὅποτε στίς ὄχθες τοῦ Ἀξιοῦ (Βαρδαρίου) εἶχαν ἐγκατασταθεῖ, κατὰ μία ἄποψη, Πέρσες ἔποικοι καὶ βαθμαῖα ἐκχριστιανιστεῖ (ἀναφέρονται καὶ ἐπισκοπὴ Βαρδαρίου), οἱ ὀνομαζόμενοι «Βαρδαριῶται», οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νά ἐγκαταλείψουν τὴ χώρα τους κατὰ τὴν προέλαση τῶν μουσουλμάνων πρὸς Δ³. Ἐνδιαφέρεται ἡ Δώρα γιὰ τὴν κοντινὴ πρὸς τὸν Ἀξιὸ Νάουσα, τῆς ὁποίας ἡ ἀνταρσία καὶ ἡ τραγικὴ τύχη καὶ τοῦ πληθυσμοῦ της στίς 12 καὶ 13 Ἀπριλίου 1822 εἶχε συγκινήσει τὴν κοινὴ γνώμη. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πατρίδας τους Ναουσαῖοι ἀγωνιστὲς κατεβαίνουν καὶ πολεμοῦν στὴ Νότια Ἑλλάδα. Καὶ συγκεκριμένα ὁ Νικ. Κασομούλης ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Δράμαλη στὴν Πελοπόννησο, Ναουσαῖοι ἐπὶ τρεῖς ὥρες πολεμοῦσαν μαζί του μὲ ἄλλους Ρουμελιώτες ἐναντῖον τῶν Τούρκων στίς 21 Ἰουλίου / 2 Αὐγούστου 1822, μέρα Κυριακῆ, κυρίεψαν τὴ θέσιν Προφ. Ἡλίας καὶ κινήσαν τοὺς ἀντιπάλους των ὡς τὸ Ἄργος⁴.

Στὴ Νάουσα, μετὰ τὴν καταστροφὴ της, εἶχαν ἐποικιστεῖ 40 τουρκικῆς οἰκογένειες, ὅπως μᾶς λέγει ἡ Δώρα⁵, οἱ ὁποῖες κυρίως πρέπει νά ἦταν Τουρκαλβανοὶ μεταφερόμενοι ἀπὸ τὸ Λάλα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐγκαταστημένοι στὸν κατὰ Βέροιας⁶. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821 οἱ Λαλιώτες, ἀποκλεισμένοι στὴν πατρίδα τους ἀπὸ τὸν κλοιὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, ἀπελευθερώθηκαν μὲ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γιουσούφ πασᾶ τῶν Σερρών, ὁ ὁποῖος ἔλυσε τὴν πολιορκία καὶ γιὰ τὴν ἀσφάλειά τους τοὺς συνόδεψε ὡς τὴν Πάτρα⁷.

2. Dora d'Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée*, τ. 1, σ. 219.

3. Γιὰ τὴν ἀμφιλεγόμενη ταυτότητα καὶ ἱστορία τῶν «Βαρδαριωτῶν» βλ. γνώμες Ν. Α. Βέη στό *Ἐγκυκλ. Λεξικό Ἐλευθερουδάκη*, Κωνστ. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 2 (807-1204), σ. 124, ὅπου καὶ ἀπόψεις Στίλπ. Κυριακίδου καὶ Jajin.

4. *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833*, Ἀθῆνα 1940, τ. 1, σσ. 233-236.

5. Dora d'Istria, *Ἑ.ἀ.*, τ. 1, σ. 219.

6. Βλ. Ἰωάν. Κ. Βασοδραφέλλη, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Β'*. *Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης, 1598-1886*, Θεσσαλονικὴ 1954, σσ. 319-320.

7. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκατάσταση μουσουλμανικῶν οἰκογενειῶν στὴ Νάουσα καὶ μὲ τὰ διάφορα μετέπειτα προβλήματα πού ἀφοροῦσαν τὴν ἐπάνοδο τῶν Ναουσαίων κατοίκων στὴν πατρίδα τους βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ Γεωργ. Χ. Χιονίδη, «Ζητήματα ἰδιοκτησίας».

Ἡ Δώρα συγκρίνοντας τίς τουρκικές οἰκογένειες τῆς Νάουσας μέ τίς ἐλληνικές γράφει —κατά πληροφορίες βέβαια προερχόμενες ἀπό ἐντοπίους τῆς περιοχῆς— ὅτι οἱ πρῶτες ὑστεροῦσαν ὡς πρός τά φυσικά καί πνευματικά τους χαρίσματα, καθῶς καί ὡς πρός τή φιλεργία καί τόν πατριωτισμό τους. Οἱ γυναῖκες μάλιστα συνδύαζαν ὁμορφιά καί χάρι καί θύμιζαν τόν δωρικό τύπο τῆς κυνηγοῦ Ἀρτέμιδος. Οἱ κοπέλες φοιτοῦσαν στό δημοτικό σχολεῖο καί παντρεμένες βοηθοῦσαν τούς ἄντρες τους νά κάνουν γόνιμη καί καρποφόρα τήν πεδιάδα πού ἀπλώνεται ἐμπρός στήν πόλη τους. Ἀπό τά ἀμπέλια, τά φυτεμένα στίς πλαγιές τῶν λόφων τῆς ἔβγαζαν τό ὀνομαστό —ἀκόμη καί πρῖν ἀπό τήν Ἐπανάσταση— μαῦρο κρασί τῆς. Καί τώρα, παρατηρεῖ ἡ Δώρα, τά κέρδη τοῦ Ναουσαίου εἶχαν ἀυξηθεῖ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐργοστασίων οἰνοποιίας, καθῶς καί ἀπό τή βιοτεχνία πιλημάτων, ἀπό τίς μπατανιές πού τίς δούλευαν στά ὀρηκτικά νερά τῆς Ἀράπιτσας καί τίς πουλοῦσαν στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

Κατόπιν ἡ Δώρα ἔρχεται στήν περιγραφή τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν, πού τό θαυμάζει καί τό παρομοιάζει μέ τήν ἀρχαία *στεφάνη*. Ὁ δάσκαλός τῆς καί ἀρχαιογνώστης Γρηγ. Γ. Παπαδόπουλος θά τῆς μίλησε ἀσφαλῶς καί γιά τόν *πόλον* καί γιά τό χαμηλό πλατύγυρο καπέλο τῶν Μακεδόνων, γιά τήν *καυσιάν*, πού τούς προστάτευε ἀπό τίς φλογερές ἀκτίνες τοῦ ἡλίου καί πού τό φοροῦσαν μέ περηφάνεια ἀκόμη καί στά χρόνια τῆς, καθῶς καί γιά τή γνωστή λαϊκή ἐνδυμασία καί ὑπόδηση. Σπάνια ἔβλεπε κανεῖς ἄνδρα μέ εὐρωπαϊκή φορεσιά⁸.

5. Μιλώντας γιά τή Νάουσα καί τίς γυναῖκες τῆς βρῖσκει τήν κατάλληλη εὐκαιρία νά πλέξει μέσα στήν ἀφήγησή τῆς «χαριέστατον διήγημα περὶ ἥρωδος Ἑλληνίδος», ὅπως τό χαρακτηρίζει ὁ Γρ. Γ. Παπαδόπουλος στή βιβλιοκριτική του στήν *Πανδώρα*.

Τό διήγημα δύο ἀδελφῶν, τῆς Ἀνθῆς 10 ἐτῶν καί τοῦ Στέργιου 15, τῶν ὁποίων ὁ πατέρας ἦταν φημισμένος ἀρματολός τοῦ Ὀλύμπου καί οἱ γονεῖς τους κατοικοῦσαν στή Νάουσα πρῖν ἀπό τήν Ἐπανάσταση, διήγημα ὁμοῦ πού δέν θά μᾶς ἀτασχολεῖ ἰδιαίτερα, μολονότι «τηρεῖ τήν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀξίαν» καί ἀπεικονίζει τήν πραγματική κατάσταση τῶν *τόπων* ὅπου διαδραματίζεται ἡ ὑπόθεση. Οἱ σχετικές μαρτυρίες εἶναι ἀκριβεῖς καί αὐτόν τόν σκοπό ἐξυπηρετεῖ ἡ ἔρευνά μου. Σχετικά μέ τήν ἀξιοπιστία τῆς ἱστορίας αὐτῆς γράφει καί ἡ ἴδια ἡ Δώρα: «Ἐπειδὴ ἡ Μακεδονία ἔμεινε ὑπὸ τόν ζυγὸ τῶν μωαμεθανῶν, ὁ Ἕλληνας πού μοῦ ἔδινε αὐτές τίς λεπτομέρειες μέ προειδοποίησε ὅτι εἶχε *ἰσχυροὺς λόγους* ν' ἀποσιωπήσει τό πραγματικὸ ὄνομα τῶν

φορολογίας καί διώξεις στή Νάουσα στά χρόνια 1870-1877», *Μακεδονικά* 19 (1979) 93-123.

8. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 220-221.

κύριων προσώπων τῆς διηγήσεώς του»⁹, ἐφόσον μάλιστα ἀποκάλυπτε, κάπως ἔμμεσα, τὴν ταυτότητα τῶν νέων λέγοντας ὅτι τὸν πατέρα τους τὸν εἶχε σκοτώσει ὁ Ἄλῃ πασάς τῶν Ἰωαννίνων, χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζει πῶς καὶ πότε ἐγινε αὐτό. Τό μόνο πού μᾶς ἀνακοινώνει ἡ Δώρα εἶναι ὅτι ὁ πατέρας τῶν παιδιῶν ξεχώριζε ἀνάμεσα στοὺς ἄρματολούς τοῦ Ὀλύμπου γιὰ τὴν ἀνδρεία καὶ τὴν πείρα του¹⁰. Πάντως τὸ γεγονός τοῦ φόνου του πρέπει νὰ συνέβηκε μετὰ τὸ 1804, ἀφοῦ ὁ Ἄλῃ ἐπεκτείνει τὴν κυριαρχία του στὴ Δυτική, σὲ μέρος τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας καὶ καταλαμβάνει τὴ Νάουσα μὲ ὄρους (1804), ὕστερ' ἀπὸ πολιορκία 4-5 μηνῶν. Ἡ ἀναταραχὴ αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταφύγουν πολλοὶ κάτοικοι, κυρίως ἐμπορευόμενοι, πρὸς τὴν Κεντρικὴ Εὐρῶπῃ καὶ πρὸς διάφορα μέρη τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹¹. Πιὸ συγκεκριμένα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σερβικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1806-1812), ἐπωφελοῦμενος ὁ Ἄλῃ ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ καὶ νομιζοντας ὅτι δὲν εἶχε τὴν ἀνάγκη τῶν ἀρματολῶν, εἶχε ἀρχίσει νὰ σκέπτεται πῶς νὰ τοὺς ὑποτάξει ἀπόλυτα καὶ νὰ τοὺς κάνει ὄργανά του ἢ πῶς νὰ τοὺς ἐξοντώσει¹². Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ σημεῖο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ἐξόντωση τοῦ πατέρα τῶν παιδιῶν, τὰ ὁποῖα ἀνέλαβε νὰ τὰ φροντίζει καὶ νὰ τὰ μεγαλῶσει ἕνα συγγενικὸ τους πρόσωπο, ἀπὸ τὰ πιὸ ἄφοβα παλληκάρια τοῦ φημισμένου ἀρματολῶ τῆς περιοχῆς, τοῦ Γέρου Καρατάσου¹³. Μέσα στὴν ἡρωικὴ λοιπὸν ἀτμόσφαιρα τῶν κλεφταρματολῶν καὶ τῶν τραγουδιῶν τους ἀνατράφηκαν οἱ δύο νέοι. Φιλοδοξία τοῦ Στέργιου ἦταν ν' ἀρπάξει τὸ καριοφίλι καὶ νὰ μοιάσει τοὺς ὀνομαστοὺς καπετάνιους στὴν ἀντρωσύνη τους. Καὶ τὸ ἀπέδειξε, ὅταν ὁ γιὸς ἐνός ἀγῶ τῆς Νάουσας θέλησε ν' ἀπαγάγει τὴν μικρὴ φίλη τους Μαλουσιώ. Στὴ συμπλοκὴ πού ἀκολούθησε σκοτώθηκε ὁ θρασὺς ἀπαγωγέας, ἀλλὰ οἱ τρεῖς ἀναγκάστηκαν νὰ καταφύγουν στὰ βουνὰ καὶ τελικὰ νὰ βροῦν ἄσυλο στὴν Καστοριά, στὸ σπῆτι τοῦ γέρου Νικοδήμου, καθηγητῆ ἄλλοτε τῶν ἐλληνικῶν στὴν Κοζάνη. Ποιὺς λόγους κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νικοδήμου (ἀσφαλῶς ψευδώνυμο), ἂν τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ εἶναι πραγματικὸ, στᾶθηκε ἀδύνατο νὰ τὸ ἀνακαλύψω, μολονότι ἀνέτρεξα στὴν *Ἱστορία τῆς Κοζάνης* τοῦ Παν. Ν. Λιούφη, Ἄθῃνα 1924, στὰ «ἐκπαιδευτικά» του, σ. 226 κ.ἑ. Ὁ σεβαστὸς αὐτὸς δάσκαλος, κατὰ τὴν ἀφήγησή τῆς Δώρας, ἀρκετὲς φορὲς εἶχε ὑποστῆ τίς διώξεις τῶν Τούρκων, γιὰτὶ δὲν

9. Dora d'Istria, τ. 1, σ. 248, ὑπόσημ. 1.

10. Ἐ.ἄ., τ. 1, σσ. 221-222.

11. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 466-474, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

12. Κ. Μ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, Βιέννη 1832, τ. 12, σσ. 548-549.

13. Γιὰ τὸν λαμπρὸν αὐτὸν Μακεδόνα πρωταγωνιστὴν τῆς ἐλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα τοῦ Γεωργίου Χ. Χιονοῖδη, «Σχεδιάγραμμα περὶ τοῦ Γερο-Καρατάσου καὶ τῆς οἰκογενείας του» *Μακεδονικά* 9(1969) 295-315· *Μαλουσιώ* ἀντὶ *Μαρουσιώ*, ἄλλο χαϊδευτικὸ ὄνομα τοῦ Μάρου.

του συγχωροῦσαν τόν ἐνθουσιασμό, μέ τόν ὁποῖο μιλοῦσε στους νέους γιά τούς ἀρχαίους προγόνους του, γιά τόν Ὅμηρο, τόν Σοφοκλή καί τόν Πλάτωνα, γιά τούς Μαραθωνομάχους καί τούς Σαλαμινομάχους, καί, παρά τά ὅσα εἶχε ὑποφέρει, δέν παραπονιόταν ποτέ. Τοῦ ἦταν ἀρκετό ὅτι ξυπνοῦσε στους γύρω του ἀθάνατες ἀναμνήσεις καί ὅτι μαζί του γιά τόν ἴδιο σκοπό, γιά τήν ἐλευθερία, ἐργάζονταν ἀκούραστα καί ἀφιλοκερδῶς —σάν νέοι ἀπόστολοι τοῦ Εὐαγγελίου— στή Μ. Ἀσία καί στή Βαλκανική. Ὅλοι αὐτοί προφήτευαν ὅτι πλησίαζαν οἱ μεγάλες μέρες τῆς ἐλευθερίας¹⁴, ἦ, ὅπως ἔγραφε ὁ Κοραῆς σέ γράμμα του τήν 17 Μαΐου 1815 πρὸς τόν φίλο του Ι. Ρῶτα: «Δέν ἔμεινεν ἀμφιβολία ὅτι ἔφθασε καί τῶν Γραικῶν ὁ καλός καιρὸς καί ἔφθασε μέ τὴν ὁρμήν, ὥστε καμία δύναμις ἀνθρωπίνη δέν εἶναι πλέον ἰκανή νά τήν ὀπισθοποδίσῃ»¹⁵.

Στήν Καστοριά τά δύο ἀδελφία Ἀνθή καί Στέλιος φιλοξενήθηκαν καί χειραγωγήθηκαν ἀπό τόν Νικόδημο, ὁ ὁποῖος τούς δίδασκε τήν ἱστορία τῶν Ἑλλήνων, τούς γνῶρισε τή γραφική πόλη καί τήν ὠραία λίμνη της, τήν Ὁρεστιάδα, τίς διάσπαρτες ἑλληνικές συνοικίες, κάτω ἀπό τίς ὁποῖες, δίπλα ἀπό τά νερά τῆς λίμνης, βρισκόταν ὁ Ἐβραιομαχαλάς, τή σπηλιά, τό μοναστήρι τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου. Κατά τή διάρκεια τῶν περιηγήσεων μέσα στήν πόλη ὁ Νικόδημος τούς ὀδήγησε καί τούς παρουσίασε στόν ἐπίσκοπο τῆς Καστοριάς Νεόφυτο, ποιμένα καί οὐσιαστικά πρόεδρο τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, στήν ὁποία ὑπάγονταν καί οἱ πολλοί πλούσιοι κάτοικοι, πού εἶχαν ἐμπορική γραφεῖα στήν Λευψία, Βιέννη καί Ὁδησσό¹⁶. Ἡ μνεία τοῦ μητροπολίτη Νεόφυτου μέ παρακίνησε ν' ἀναζητήσω τά σχετικά του στοιχεῖα, ἃν ὑπῆρχαν. Καί πράγματι στό ἔργο του Παντελῆ Τσαμίση, *Ἡ Καστορία καί τά μνημεῖα της*, Ἀθήναι 1949, μνημονεύεται ὁ Νεόφυτος ὡς 30ός μητροπολίτης της μεταξὺ 1799-1835 (σ. 68), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ ἕνα σημείωμα, στίς 7 Ὀκτωβρίου εἶχε ἐγκαινιάσει τόν ναό τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στή μονή τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (σ. 70). Ὁ μητροπολίτης ρώτησε τούς νέους γιά τήν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στό πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης καί γιά τό ἄγριο καθεστῶς τοῦ πασά της Μεχμέτ Ἐμίν, τοῦ γνωστοῦ μέ τό ἐπίθετο Ἐμποῦ Λουμποῦτ (ροπαλοφόρος).

Ἐτσι περνοῦσαν τίς μέρες τους οἱ δύο νέοι, ὁ Στέργιος διαβάζοντας ξανά καί ξανά τήν ἱστορία της ἀρχαίας Ἑλλάδας καί τρεφόμενος μέ ὄνειρα γιά τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τά παλληκάρια πού θά κατέβαιναν ἀπό τά βουνά καί ἀπό τούς ναυτικούς τῆς Ὑδρας, ἐνῶ ἡ Ἀνθή, συμμεριζόταν, βέβαια, τά πατριωτικά τοῦ ἀδελφοῦ της αἰσθήματα, ἀλλά περισσότερο γοητευό-

14. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-228.

15. Διον. Θερεσιανῶ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, Τεργέστη 1890, τ. 3, σσ. 1-2.

16. Dora d'Istria, *ἑ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 225-227.

ταν από τή «φυλλάδα τοῦ Μεγ' Ἀλέξανδρου» καί τοὺς βίους τῶν μαρτύρων καί ἀγίων τῆς ὀρθοδοξίας¹⁷. Τότε ἓνα ξαφνικό περιστατικό ἔδωσε νέα ἐξέλιξη στή ζωή τους.

6. Στά 1820 ἓνας ἀπεσταλμένος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἔφτασε στήν Κατοριά καί ἔσπευσε νά μῆσει τόν Νικόδημο στά μυστικά της, θέλοντας νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν ἐπιρροή πού ἀσκούσε στοὺς παλιούς μαθητές του. Ἔτσι ὁ Νικόδημος μύησε τόν Στέργιο στή Φιλική καί τοῦ ἔδωσε κάποιον βαθμό. Κατόπιν σέ κάποιον ταξίδι τους στή Βλαχο-Κλεισουρά γιά τή διάδοση τῆς Ἑταιρείας μύησε καί τήν ἀδελφή του, χρησιμοποιώντας γιά νά τήν πείσει καί τίς μυστικιστικές ρήσεις τοῦ Ἀγαθαγγέλου¹⁸. Μιλώντας γιά τό ταξίδι τους αὐτό ἡ Δώρα ἰσχυρῶς ἀναφέρεται γενικά στοὺς Βλάχους τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας, δηλαδή τῶν Καλαριτῶν, τοῦ Μετσόβου καί τοῦ Ἀσπροποτάμου. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται καί οἱ κάτοικοι τοῦ Περιβολίου, τῆς Ἀβδέλλας, τῆς Σαμαρίνας, τῆς Βοσκόπολης ἢ Μοσχόπολης καί τῶν ἐξαρτημένων ἀπ' αὐτά τά κέντρα χωριῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπολογίζονται σέ 15.000¹⁹. Καί ἀπό τή Μοσχόπολη ξεκίνησαν κατά τόν 15ο αἰ. ἐκεῖνοι πού ἔκτισαν τή Βλαχο-Κλεισουρά ἐπάνω στίς ψηλές θέσεις τῆς Σαρακίνας²⁰.

Οἱ γεωγραφικές συνθήκες, ἡ ἀποκέντρωση καί ἀπομόνωσή τους στίς ὄρεινες περιοχές, ἡ ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας καί ὁ μικρὸς φόρος πού πλήρωναν στή βασιδέ σουλτάνα τοὺς εἶχαν εὐνοήσει νά γνωρίσουν ὡς τήν ἐποχή τοῦ Ἀλῆ πασᾶ μεγάλη οἰκονομική ἀκμή χάρις στό ἐμπόριο κυρίως τῶν μάλλινων εἰδῶν μέ τή Δύση (Τεργέστη, Λιβόρνο, Γένουα, Βενετία, Ἀγκόνα, Μεσσηνία, Γάδαιρα καί ἄλλες παράλιες πόλεις). Εἰδικά ἡ Γαλλία ἐπὶ Λουδοβίκου ΙΔ' (1638-1715) διατηροῦσε μιά ἀποθήκη (entrepôt) στό Μέτσοβο, γιά ν' ἀγοράζει τό κατσικίσιο τρίχωμα καί τό μαλλί τῶν προβάτων²¹. «Τό ἐμπόριο», γράφει ἡ Δώρα, «τοὺς μετέδωσε τό πνεῦμα τῆς τάξης καί τῆς ἐργασίας, πού τό διαπίστωνε κανεὶς καί στίς φτωχότερες ἀκόμη τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτές, ἐπειδὴ δέν εἶχαν κεφάλαια, προτιμοῦσαν ἀπὸ κάθε ἄλλη βιοτεχνία τήν πῶ ἑπιχειροῦν σ' αὐτές τίς περιοχές, τή φιλοτέχνηση κοσμημάτων, καθὼς καί χρυσῶν καί ἀργυρῶν σκευῶν. Τόν χειμῶνα, πού τοὺς ἀπομόνωνε στίς ἐστίες

17. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σσ. 229-232.

18. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 232-233.

19. Πρόκειται γιά ἀπογόνους ἐκλατινισμένων Ἑλλήνων τῆς Δυτ. Ἑλλάδος καί ὄχι Δακῶν, ὅπως δέχεται ἡ Ρουμανίδα Δώρα, στηριζόμενη καί στό ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοαποκαλοῦνται Ἀρομόνοι, ἐκτός ἀπὸ τά διάφορα ἄλλα ἐπίθετα, πού τοὺς δίνουν κατὰ τόπους, Καμπίσιοι, Καραγκούληδες ἢ Καραγκούνηδες στή Θεσσαλία, Πιστικοὶ στήν Ἀκαρνανία καί Κολιμάνοι (Colbans) στή Μακεδονία (Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 236). Πολλοί, ὅπως καί ἡ Δώρα, συγχέουν τοὺς Καραγκούνηδες μέ τοὺς Βλάχους.

20. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 236-237.

21. Ἐ.ἀ., τ. 1, σσ. 233-234.

τους, επιδίδονταν μέ νέα ζέση σέ άλλες ασχολίες: έκλωθαν τό μαλλί, κατασκεύαζαν τά χοντρά ύφάσματα γιά κάπες τών Άλβανών καί τών Δαλματών ναυτικῶν, διηγούνταν ίστορίες, στίς όποίες οί μάγισσες τής Θεσσαλίας έπαιζαν ένα πένθιμο ρόλο, έψαλλαν όλοι μαζί ύμνους στήν Παναγία καί μιλούσαν γιά τούς συμπατριώτες τους φτωχούς βοσκούς, πού, λιγότερο εϋτυχημένοι, άντιμετώπιζαν τίς κακοκαιρίες τής έποχής στίς παγωμένες κατασκηνώσεις τους».

Οί δραστηριότητες αυτές τών κατοίκων είχαν ευεργετική επίδραση όχι μόνο στήν οικονομική, αλλά καί στήν πνευματική ανάπτυξη τοϋ τόπου. Έτσι στίς βιβλιοθήκες τών πόλεων καί κωμοπόλεων έβρισκε κανείς τά κλασικά έργα τών αρχαίων Έλλήνων συγγραφέων, αλλά καί τά όνομαστά τής Γαλλίας καί τής Ιταλίας²².

Άπό τήν επικράτηση όμως καί άπόλυτη έπιβολή τοϋ Άλη πασά τών Ιωαννίνων καί τών γιῶν του στή Θεσσαλία καί γενικά στό μεγαλύτερο μέρος τής ήπειρωτικής Ελλάδας (1809-1812) παρατηρείται μια προϋδσα οικονομική καί πολιτική παρακμή. Άπό τήν έποχή αυτή οί Βλάχοι τών Καλαρϊτων, τοϋ Μετσόβου καί τοϋ Άσπροποτάμου άρχισαν νά χάνουν τήν εϋημερία τους καί πολλοί τότε, κυρίως έμπορευόμενοι, άρχισαν νά εγκαταλείπουν τίς πατρίδες τους καί νά εγκαθίστανται μόνιμα στό έξωτερικό, όσοι συνεργάζονταν μέ τή Γερμανία, ενώ άλλοι ώς κτίστες έφευγαν στήν Κωνσταντινούπολη²³.

Η άναταραχή αυτή έπιταχύνεται μετά τήν έξόντωση τοϋ Άλη πασά καί τήν έναρξη τής ελληνικής επανάστασίας στήν Ελλάδα, ή όποία ύπήρξε ό μεγαλύτερος σταθμός τής νεώτερης Ιστορίας της. Η Δώρα αναφέρει ότι τότε ξεσηκώθηκε στή Δυτ. Μακεδονία καί ή Σέλιτσα (σημερινή Έράτυρα), μνημονεύεται ρητά, καί ότι πολεμιστές της κατέβηκαν στή Χαλκιδική, γιά νά πολεμήσουν μέ τούς συμπατριώτες τους. Τή φοβερή κατάσταση, πού δημιουργήθηκε τότε στήν περιοχή τής Σέλιτσας γιά χρόνια, τήν άφηγείται εϋλωττα μιά «ένθύμηση» στό έξώφυλλο Μηναίου, εκδ. Βενετίας 1625, τής μονής Άγ. Παρασκευής Φλαμουριάς.

«1820 φεβρουαρίου 6: έδω σμαιονομαι τον χαλάσμων του μερχούμαι Αλήπασα / και ματαιάπετα έσίκωσεν ό Μωρρας καιφαλη και εσινάχτηκαν ασκαίρια μαγιάλα / καί έχαλασαν τήν Νάγωστα καί σλαβουσαν / τους χηλιαδης και ήμής δοκήμασσαι / τόσα βασανα και κενδίνος άπο τα στρατέματα και τό περισσθρων απο τους γεγη/δης και επιραν τόσω βήον άπο το μοναστήρι τής άγίας Παρασκευης εγωμαινευοντός ό πανοσιότατός κηρ Κηπρίανος άπο Κήπρο και ήχεν εκξανაკαινίσι το μα/ναστηριον εκ θεμελήου

22. Dora d'Istria, *έ.ά.*, τ. 1, σσ. 230-235. Λεπτομέρειες γιά τήν οικονομική καί πνευματική ανάπτυξη τοϋ έλληνισμού στίς παραπάνω περιοχές βλ. στοϋ Άποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ίστορία τοϋ Νέου Έλληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1973, τ. 4, σ. 161 κ.έ.

23. Βλ. Άποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ίστορία*, τ. 4, σσ. 694-696, 728 κ.έ.

καί ἔπισιν καί το ξαναεὐχασιν ἔος φενηται την σίμερον / και τοσα τραβιξα-
μαί όπου μας ἔδηναν καί δαρμούς ἔδοκημασαι καί τζερεμεν ἔ/δοσαι καί
φηλαγαμαί τα ορμάνια ἔσαν να περάσον τα ασκέργια καί / ὁ θεός να μας
γλετόσι ἔος το ταίλος και να δόσι ὁ θεός νισαφ την Τορκία»²⁴.

Ὁ Ἄθαν. Γιομπλάκης, πού ἀντιγράφει πανομοιότυπα τήν «ἐνθύμησιν»
στή μελέτη του «Οἱ χαλασμοί τῆς Σελίτσης», παρατηρεῖ σωστά, ὅτι ὑπάρχει
σφάλμα στή χρονολογία τοῦ χρονικοῦ, χωρίς ὁμως νά τό ἐντοπίζει. Ἡ ἐσφαλ-
μένη χρονολογία ἀναφέρεται μόνο στό ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Ἄλῆ πασᾶ,
δηλαδή στά 1822, ἐνῶ τό κείμενο τῆς «ἐνθυμήσεως» μέ τό ν' ἀναφέρεται στόν
«χαλασμό» τῆς Σέλιτσας καί στά γεγονότα πού ἀκολοῦθησαν ἀργότερα,
πρέπει νά γράφτηκε μετά τήν καταστροφή τῆς Νάουσας (13 Ἀπριλίου 1822)
καί ἀρκετά χρόνια μετά τή λεηλασία καί τήν καταστροφή τῆς μονῆς τῆς
Ἁγίας Παρασκευῆς καί τό ξανακτίσιμο της ἀπό τόν ἡγουμενεύοντα κύρ Κυ-
πριανόν. Δηλαδή ἡ παραπάνω «ἐνθύμησις» εἶναι τό σύντομο ἱστορικό τῆς
Σέλιτσας ἀπό τόν θάνατο τοῦ Ἄλῆ πασᾶ ὡς τό τέλος περίπου τῆς Ἑλληνικῆς
Ἐπαναστάσεως. Σ' αὐτήν ἔλαβαν μέρος Σελιτσιῶτες, πού ἀναφέρονται νά
πολέμησαν στή Σιάτιστα καί στή Νάουσα²⁵, ἀλλά καί να ὑπέφεραν τά πάν-
δεινα ἀργότερα ἀπό τίς διώξεις, τοὺς βασανισμούς καί τήν τρομοκρατία τῶν
Τούρκων, ὅπως καταγράφεται σέ ἀνορθόγραφη «ἐνθύμηση» τοῦ 1824 τοῦ
Σελιτσιώτη Ζήση Τσοντσούλα: «ἐτρομαξέμεν νά σόσομεν τόν στέργιον τζήκαν
ἀπό τό ξύλον τοῦ μπουλούμπασι ὅπου δέν ἐφανέροσεν τοὺς 5 σελιτζιώτες
ὅπου χάθησαν στον χαλασμόν τῆς νιάουσας καί τοὺς 14 χοργιανούς ὅπου
ἦτον μέ ἀρχιγόν τόν γιάννιν παπαναστάσιν εἰς τόν σιατιτινόν λιόλιο νιό-
πλιο ἀπό τοὺς 1821 χρόνους καί δέν ἤξεύρομεν ἄν ζοῦν καί ποῦ ἐβρίσκονται·
διὰ τό κίνημα πολᾶ χαράτζια ἐπλήροσάμεν καί οἱ χοργιανῆ πολᾶ ἐτρά-
βηξαν»²⁶.

Καί ὡς πρὸς τό θέμα τῆς συμμετοχῆς τῶν Σελιτσιωτῶν στόν Ἁγώνα τοῦ
1821 ἔρχεται συνεπικύρορος ἡ Δώρα d'Istria, ἡ ὁποία μνημονεύει ὅτι πολλοί
νέοι τῆς Σέλιτσας, ἀγανακτισμένοι ἀπό τά δεινά πού ὑπέφεραν, ἀκολοῦθη-
σαν τήν Ἀνθή ὡς ἀρχηγό καί πηγαίνοντας —μέσα ἀπό χίλιους κινδύνους—
πρὸς τή Χαλκιδική, νίκησαν δύο φορές ἀποσπάσματα Τούρκων²⁷. Ἐδῶ, νο-
μίζω, σφάλλει ἡ Δώρα μιλώντας γιά δύο νίκες τῶν Σελιτσιωτῶν πρῖν φθά-
σουν ἀκόμη στή Χαλκιδική. Πράγματι σημειώθηκαν δύο νίκες —γενικά ὁμως
τῶν Ἑλλήνων— ἐναντίον τοῦ Ἀχμέτ μπέη, ἀλλά μετά τήν ἄφιξη καί τήν

24. Βλ. Μιχ. Ἄθ. Καλινδέρη, *Γραπτά μνημεῖα ἀπό τή Δυτ. Μακεδονία χρόνων τουρκο-
κρατίας*, Πτολεμαῖς 1940, σσ. 31-32.

25. Βλ. Ἄθαν. Γιομπλάκη, «Οἱ χαλασμοί τῆς Σελίτσης», *Μακεδονικά* 8 (1968)82-83· τὸ
αὐτοῦ, *Ἡ Ἐράττιρα*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 123, ὅπου λεπτομέρειες.

26. Γρηγ. Βέλκου, «Ἀνέκδοτα χειρόγραφα», *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 1978, σ. 285.

27. Dora d'Istria, *ἔ.ἀ.*, τ. 1, σσ. 242-243.

δύρωσή τους στον Ίσθμό της Κασσάνδρας, όπου είχαν πάρει θέσεις και οι Σελιτσιώτες μαζί με τους άλλους Έλληνες που τους διοικούσαν ο Γιαννιός Χατζηχριστοδούλου, πρόκριτος της Κασσάνδρας, και ο Όλύμπιος Διαμαντής²⁸. Όπως γράφει η πριγκίπισσα, τις πληροφορίες της τις άρθθηκε ή ίδια πολλά χρόνια μετά τα γεγονότα εκείνα από τον άτρόμητο μοναχό Άγαθάγγελο που ζούσε ακόμη. Αυτός είχε φέρει στο στενό από το μοναστήρι της Σιμωνόπετρας δύο κανόνια, για ν' άμυνθοῦν. Τή χρήση τῶν κανονιῶν τή δίδαξε στους Έλληνες ένας Σέρβος άξιωματικός, που έτυχε νά βρίσκεται στο Άγιον Όρος για προσκύνημα. Μαζί με τους συμπολεμιστές είχαν συμπαραταχθεί 700 μοναχοί και ομάδες γυναικῶν με επικεφαλής τήν Άνθή, οι όποτες, όταν βομβάρδιζαν οι Τούρκοι, έτρεχαν προς τους στόχους με κουβάδες νεροῦ και έσβηναν τις φωτιές. Είναι όμως άκριβή τά στοιχεία αυτά, που για πρώτη φορά μνημονεύονται έδῶ;

Στίς τάξεις τῶν Έλλήνων δέν επικρατοῦσε τό κατάλληλο κλίμα, γιατί τό ήθικό της τό είχαν υποσκάψει οι προστριβές τῶν άρχηγῶν τους Γιαννιοῦ και Δημ. Οικονόμου, ταμία τοῦ Έμ. Παπα, που άλληλομισοῦνταν με άποτέλεσμα νά εισδύσουν οι Τούρκοι στήν Κασσάνδρα και ν' ακολουθήσουν οι γνωστές σφαγές και κακουργίες τους²⁹.

Όσοι γλύτωσαν, κατέφυγαν με τά καΐκια, που παρέπλεαν, στή Σκόπελο και μαζί με αὐτοῦς ή Άνθή και ό Στέργιος. Έκει είχαν βρεῖ νωρίτερα τή σωτηρία τους οι Θεσσαλοί λόγιοι Άνθιμος Γαζής (1758-1828) και Γρηγόριος Κωνσταντᾶς (1793-1844) από τις Μηλιές της Θεσσαλομαγνησίας, καθώς και ό γνωστός τῶν νέων μοναχός Άγαθάγγελος. Δέν είναι όμως άκριβές ότι οι Μακεδόνες και οι Θεσσαλοί πρόσφυγες πολεμώντας με τους Νοτιοελλαδίτες συντρόφους των Μαυρομαχάλη, Άγγελο και Ταμπακόπουλο κατόρθωσαν νά καταλάβουν τήν Κάρυστο³⁰. Η άλήθεια είναι ότι ή έκστρατεία τῶν Έλλήνων έναντίον της Καρύστου κατέληξε σέ άποτυχία και κατά τή διάρκεια αὐτῆς βρήκε τόν θάνατο στίς 12 Ίανουαρίου 1823 ό άρχηγός της Ήλίας Μαυρομαχάλης, ή πιό ήρωική μορφή τῶν Μαυρομαχαιαίων, ό πρωταγωνιστής της πρώτης νικηφόρας μάχης τῶν Έλλήνων στό Βαλτέτσι (12-13 Μαΐου 1821), μάχης που έκρινε τόν πόλεμο στήν Πελοπόννησο³¹.

Ός προς τήν ταυτότητα τῶν αναφερομένων Μακεδόνων συντρόφων τοῦ

28. Ίωάν. Κ. Βασοραβέλλη, *Οί Μακεδόνες κατά τήν Έπανάστασιν τοῦ 1821*, έκδ. 3η, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 140.

29. Για τήν κατάσταση και για τά γεγονότα, όπως άκριβώς ξεελίχτηκαν με βάση άφηγήσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων και έγγραφων, όχι άπλῶν παρωχημένων αναμνήσεων, ἄς διαβάσει κανείς τά σχετικά κεφάλαια τοῦ βιβλίου μου *Ίστορία τοῦ Νέου Έλληνισμοῦ*, τ. 5, σσ. 476-479, 484-485, 691-693, όπου και πλοῦσια βιβλιογραφία.

30. Dora, *έ.ά.*, τ. 1, σσ. 245-246.

31. Ι. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον περί της Έλληνικῆς Έπαναστάσεως*, Άθήναι 1860, τ. 3, σσ. 278-281.

Μαυρομιχάλη, Ἀγγέλου καί Ταμπακοπούλου, ἔχουμε νά παρατηρήσουμε τά ἑξῆς: Καί τά δύο ὀνόματα εἶναι πραγματικά, ἱστορικά πρόσωπα. Ὁ Ἄγγελος, ἀκριβέστερα Ἄγγελος Βασιλικοῦ, εἶναι ἀπό τοὺς ἀρχηγούς ἐκείνους τῶν Μακεδόνων, πού μαζί μέ τόν καπετάν Χάφα πολεμώντας μετὰ τήν ἐξέγερσή τους ἔφτασαν ὡς ἔξω ἀπό τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης καί πού μέ τό γράμμα του τῆς 4 Ἰουνίου 1821 πρὸς τόν Ἐμμ. Παπά πρόσημενε «τόν καλόν ἔρχομόν του». Στό ἴδιο γράμμα του ὁ Ἄγγελος καταγγέλλε τόν Γιαννιό τόν Κασσανδρινό διότι μέ τά καράβια του καί δύο σκοπελίτικα κατέστρεψε τοὺς χωρικούς σηκώνοντας τό σιτάρι τους³².

Ὡς πρὸς τόν Ταμπακόπουλο νομίζω διότι τό ἐπίθετό του ἔχει σχέση μέ τόν ἀρματολό Νίκο Ταμπάκη (1780-1816), ἕναν ἀπό τοὺς διαδόχους του φημισμένου καταδρομέα καί ἀρματολοῦ Νίκου Τσάρα. Ὁ Ταμπάκης αὐτός μετὰ τόν θάνατο τοῦ Νίκου Τσάρα πῆρε τό ἀνατολικό τμήμα τοῦ ἀρματολικιοῦ του γύρω στά 1830, δηλαδή μετὰ τό τέλος τῆς Ἐπαναστάσεως, καί ὁ Γούλας Δράσκας (1790-1826) τό δυτικό. Ὁ Ταμπάκης εἶχε γιό τόν Πούλιο³³, ἐπομένως τό ἐπίθετο Ταμπακόπουλος τῆς Δώρας δ'Ιστρία εἶναι συγχώνευση τοῦ Ταμπάκης+Πούλιος. Συμπερασματικά λοιπόν ἀπό τό ἔργο πληροφοροῦμαστε διότι ἀπό τοὺς Μακεδόνες ἀρχηγούς πού κατέβηκαν στή Νότια Ἑλλάδα, γιά ν' ἀγωνιστοῦν μέ τοὺς συμπατριῶτες τους γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς κοινῆς πατρίδας ἦταν, ἐκτός ἀπό τόν Καρατάσο καί τοὺς ἄλλους γνωστούς, ὁ Ἄγγελος Βασιλικός καί ὁ γιός τοῦ Νίκου Ταμπάκη, ὁ Πούλιος Ταμπάκης ἢ Ταμπακόπουλος, ἀγνωστος ὡς σήμερα, ὅσο γνωρίζω.

Καί ἡ Ρουμανίδα πριγκίπισσα Δώρα, ἐνθουσιασμένη ἀπό τήν προσφορά τῶν Μακεδόνων στόν πανελλήνιον ἀγώνα τοῦ 1821 γράφει τά ἑξῆς ἀξιοσημείωτα πού ὑπογραμμίζουν τήν ἐθνική ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τήν ἐποχή της: «Νικημένη στό ἔδαφός της ἡ Μακεδονία ἔδωσε στόν ἐθνικό στρατό πολλούς δραστήριους πολεμιστές. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τόν Καρατάσο, πού ἔλαβε ἕνα τόσο σημαντικό μέρος στόν πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡς πρὸς τόν Στέργιο, ὅπως ὁ πατέρας του, ἔτσι κι αὐτός, εἶχε τήν τιμή νά χύσει ὄλο τό αἷμα του γιά τήν Ἑλλάδα. Ἄν καί ἡ μακεδονική ἐξέγερση δέν πέτυχε τόν σκοπό της, ἄφησε μολαταῦτα στοὺς Ἕλληνες ἀφθαρτες καί πολυτίμες ἀναμνήσεις. Κανείς ἀπό αὐτούς δέν θά μπορούσε νά ξεχάσει διότι ἡ πατρίδα τοῦ νικητῆ τῆς Ἀσίας, σέ μιά ὑπέριτα στιγμή, εἶχε πολεμήσει μέ τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἀθηναίων, τά παιδιά τῆς Θεσσαλίας καί τοὺς στρατιῶτες τῆς Λακεδαιμόνας. Ἡ ἐθνική ἐνότητα, πού πρὶν ἀπό τόσα χρόνια εἶχε συντριβεῖ, εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἐνδοξα στό πεδία τῆς μάχης. Ἡ Μακεδονία

32. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἐμμανουήλ Παπάς, «Ἀρχηγός καί Ὑπερασπιστής τῆς Μακεδονίας», Ἡ ἱστορία καί τό ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειάς του, Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 38, 72-74.

33. Νικ. Κασομούλη, Ἐθνικὰ ἠθέρματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833), Ἀθήναι 1939, τ. 1, σσ. 10, 64.

καί ἡ Ἥπειρος δέν εἶχαν διαβεβαιώσει μέ τόν πιό ἐκφραστικό τρόπο, ὅτι ἐπιθυμοῦσαν ν' ἀποτινάξουν τόν ζυγό τῆς βαρβαρότητας, καί νά ξαναγίνουν ἐπαρχίες ἑλληνικές, ὅπως στήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί τοῦ Πύρρου;»³⁴.

ΑΠΟΣΤ. Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

Ap. E. Vakalopoulos, *Chronicle of Princess Dora d'Istria in 1863 on Macedonia and its revolution in 1821*.

Known in the literary circles of Europe under the pseudonym Dora d'Istria, Princess Helen Gika Koltsof Mavalsky (1828-1868), niece of the Vlachia sovereign Alexander Gikas (1834-1842), had an extensive helleno-centric education her teacher being the celebrated Greek scholar Gr. Papadopoulos who also served as her guide in a tour in Peloponnese and Roumeli which lasted two months starting on 6/18 July 1860.

Her guide, born in Thessaloniki in 1819, gave her interesting information about enslaved Macedonia especially Western and Central Macedonia and in particular Naoussa (regions which it appears she hadn't visited previously), about its folklore, the local dress, the inhabitants' adventures during the 1821 revolution, as well as the revolutionary movement in Chalkidiki. Talking about Naoussa and its women she finds the opportunity to include in her narrative a charming account of a girl, Anthi, 10 years old and her brother, Stergios, 15 years old.

34. Dora d'Istria, ἔ.ἀ., τ. 1, σ. 246.